

QO‘QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI
ILMIY XABARLARI
(2026-yil 2-son)

FILOLOGIYA
PHILOLOGY

O‘ZBEK AYOLLARI NUTQIDA ILLOKUTIV AKTLARNING PRAGMATIK
TALQINI

<https://doi.org/10.70728/b.series.v08.i02.008>

Abdurasulova Dilnoza Qodirjon qizi
Doktorant (PhD)

Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

ANNOTATSIYA Mazkur maqolada nutqiy muloqot jarayonida bilvosita illokutiv aktlarning pragmatik xususiyatlari batafsil tahlil qilinadi, ayniqsa shaxslararo va oilaviy kontekstlarda. Tadqiqotda muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy va shaxsiy omillari, ularning muloqotdagi xulqi, shuningdek qo‘llaniladigan strategiya va taktikalar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik o‘rganiladi. Aniq nutqiy birliklar misolida shikoyat, yashirin talab va muloyim majburiy harakatlar kabi bilvosita illokutiv aktlarning muloqotda qanday namoyon bo‘lishi ko‘rsatiladi. Mazkur tadqiqot illokutiv aktlarning amaliy muloqotdagi funksiyasini chuqurroq anglashga xizmat qiladi va ularning kundalik nutqda, shuningdek ijtimoiy-madaniy normalarni saqlashda qanchalik muhim ekanligini ko‘rsatadi.

KALIT SO‘ZLAR: muloqot jarayoni, illokutiv akt, bilvosita nutqiy akt, shikoyat, muloqot strategiyasi, muloqot taktikasi, pragmatika.

ABSTRACT This article provides a detailed analysis of the pragmatic features of indirect illocutionary acts in the process of verbal communication, with a particular focus on interpersonal and family contexts. The study examines the interrelation between social and personal factors of communicators, their behavior in interaction, and the strategies and tactics they employ. Using specific examples of speech units, it demonstrates how indirect illocutionary acts—such as complaints, implicit requests, and polite coercive actions—manifest in communication. This research contributes to a deeper understanding of the practical functions of illocutionary acts and highlights their significance in everyday speech as well as in maintaining socio-cultural norms.

KEYWORDS communication process, illocutionary act, indirect speech act, complaint, communication strategy, communication tactics, pragmatics.

KIRISH

So‘nggi yillarda pragmatik tilshunoslik doirasida nutqiy aktlar nazariyasi muloqot mazmunini chuqurroq tahlil qilish imkonini bermoqda. Xususan, bilvosita illokutiv aktlar

so‘zlovchining ochiq ifodalanmagan, biroq kuchli kommunikativ niyatini namoyon etuvchi muhim vosita sifatida qaralmoqda. Ushbu maqolada ana shunday nutqiy birliklarning muloqot xulqi, strategiya va taktika bilan o‘zaro aloqasi yoritiladi.

Muloqot jarayoni so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasida yuzaga keladigan murakkab kommunikativ tizimdir. Ushbu jarayonda ishtirokchilarning ijtimoiy, madaniy, yosh, jinsiy va psixologik xususiyatlari muhim rol o‘ynaydi.

Pragmalingvistikada *so‘zlovchi va tinglovchi, yozuvchi va o‘quvchi, muloqot xulqi, muloqot strategiyasi va taktikasi, nutqiy vaziyat, nutqiy akt, subyektiv baho, eksplitsit ifoda, implitsit ifoda* terminlari markaziy tushunchalar sanaladi va pragmatik kategoriyalar maydonini tashkil etadi. Ular o‘zaro aloqador bo‘lib, muloqot jarayoni va muloqot matnida bir-birini taqozo etadi, to‘ldiradi:

1-jadval

Muloqot jarayoni	
Muloqot ishtirokchilari	
So‘zlovchi, yozuvchi	Tinglovchi, o‘quvchi
Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, milliy, madaniy, jinsiy, yosh xususiyatlar	
Muloqot xulqi	
Muloqot strategiyasi	
Muloqot taktikasi	

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tilshunoslikda pragmalingvistikaning nazariy asoslari bayon etilgan bir qator tadqiqotlar mavjud. T.A.Van Deykning nutqiy faoliyatning pragmatik xususiyatlari, asosiy pragmatik kategoriyalar, nutqiy strategiya, nutqiy akt tuzilishi bo‘yicha izlanishlari alohida o‘ringa ega. U o‘z tadqiqotlari davomida matn faqat gaplarning o‘zaro bog‘lanishidan emas, balki nutqiy aktlarning ham o‘zaro munosabatidan tashkil topadi, degan xulosaga keladi, matnning pragmatik xususiyatlari, nutqiy akt, presuppozitsiya masalalariga chuqur yondashadi. [1]

Graysning fikriga ko‘ra [2], suhbat ishtirokchilari odatda kommunikativ maqsadga erishish uchun kommunikativ niyatlarni amalga oshiradilar. I.D.Arutyunova esa nutq tuzish jarayonida so‘zlovchining turli maqsadlarni ko‘zlashini tahlil qilib, insonlar nutqni mulohazalarini ifodalash, nasihat qilish, taklif berish, ishontirish, kimningdir harakatini tahlil qilish kabi maqsadlarni ko‘zlagan holda tuzishlarini ta’kidlaydi. [3]

Lakoffning “Language and Woman’s Place”[4] asarida ayollarning nutqi ko‘proq hissiy, yumshoq va iltijoli bo‘lishini ta’kidlagan. Bu, ayollarning kommunikativ intensiyasi orqali boshqalarga hurmat va e’tibor ko‘rsatish maqsadini amalga oshiradi.

S.Mo‘minovning tadqiqotida mazkur masalalarga oid chuqur ilmiy kuzatishlar, tahlillar mavjud. Dissertatsiyaning birinchi bobidagi muloqot turlari, muloqot xulqi, muloqotning

kompozitsion bosqichlari haqidagi ma’lumotlar pragmatik tahlil uchun ham nazariy asos vazifasini bajaradi.[5] Milliy o‘ziga xoslik, muayyan xalqning o‘ziga xos urf-odat va an’analari ham nutqqa ta’sir qiluvchi pragmatik omillardan sirasiga kiradi. Badiiy matnda milliylik ifodasi muallif va qahramonlar nutqiga singdirilgan bo‘ladi. Sh.Iskandarovaning nomzodlik dissertatsiyasida ham o‘zbek nutqiy odati birliklari, kommunikativ harakat komponentlari, muomala vaziyati kabi tushunchalarga xos kuzatishlar mavjud. “Salomlashish”, “Minnatdorlik bildirish”, “Iltimos”, “Erkalash”, “Xayrlashish” kabi nutqiy vaziyatlar va ularda qo‘llanuvchi nutqiy odat birliklari tahlil qilinadi. Tilning amaliy faoliyatini aniqlashda tilshunoslikning yo‘nalishlaridan biri pragmatikaning ahamiyati katta ekanligi, suhbatdoshlarning bilimi, qiziqishi, maqsadi, ma’lum ifodaning yuzaga kelishi, shu bilan bir qatorda, ularning natijasi kabilar pragmatika bilan bog‘lanishini ta’kidlanadi. [6]

O‘zbek tilshunosligida bolalar muloqotida nutqiy akt turlarining voqelanishi, deysis va presuppozitsiyaning leksik, morfologik va sintaktik vositalar orqali ifodalanishi, konnotatsiyaning yuzaga chiqishi masalalari M.Qurbonovaning doktorlik dissertatsiyasida tadqiq etildi.[7] Albatta, muloqot jarayonida til birliklari va paralingvistik vositalarning tanlanishi shaxsning yosh xususiyatlari bilan ham bog‘liq bo‘ladi. Jumladan, bolalar nutqi o‘ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarga ega bo‘lib, bu o‘ziga xoslik pragmatik omillarga tayanadi.

Nutq uslubi ijtimoiy vaziyatga, suhbatdoshning yoshi, jinsi, o‘rni va boshqa omillarga qarab ham o‘zgaradi. Ayollar, odatda, muloqotda suhbatdosh bilan emotsional bog‘lanishga urinishadi va bu jarayonda nutqning hamkorlik uslublarini qo‘llaydilar.

Ayollar nutqining pragmatik tahlili orqali ularning muloqotda qanday strategiyalarni qo‘llashini turli ijtimoiy rollar (ona, qiz, rafiqqa, kelin, do‘st, talaba, xodim, ishchi) doirasida nutqni qanday shakllantirishini va ijtimoiy muhitga moslashishini aniqlash imkonini beradi. Ushbu yondashuv til va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni, shuningdek, til va madaniyatning o‘zgaruvchan tabiatini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

Pragmatikada nutqning uch darajasi lokutiv akt, illokutiv akt, perlokutiv akt farqlanadi. Nutqiy akt nazariyasi J. L. Austin va J. R. Searle [8] tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, u so‘zlovchining so‘z orqali bajaradigan illokutiv harakatlarini ifoda qiladi. Nutqiy aktlar lokutiv (so‘zlash jarayoni), illokutiv (maqsad va niyat) va perlokutiv (tinglovchiga ta’sir) darajalaridan iborat. Intensional tahlilda kommunikativ jarayonda voqelanadigan nutqiy faoliyatning so‘zlovchi maqsadi, istagi bilan bog‘liq tomonlari o‘rganiladi, – deydi Sh.Safarov va Kiyev universitetining professori O.G.Pochepsovning fikriga qo‘shilgan holda shunday davom etadi, – “nutqiy harakat va bu harakat vositasida voqelanadigan maqsad so‘zlovchi ko‘zlagan asosiy maqsadga erishishning faqatgina bir bosqichidir”. Shuning uchun ham olim umumiy intensional ikki qismga ya’ni “boshlang‘ich intensional (maqsad)” va “natijaviy intensional”ga ajratishni taklif qiladi”. [9]

MUHOKAMA. Nutqiy strategiya esa muloqot jarayonida kommunikativ maqsadga erishish uchun tanlanadigan rejalashtirilgan til vositalarini anglatadi. Nutqiy aktlar

nazariyasining eng muhim jihatlaridan biri muayyan kommunikativ maqsad ko‘zlangan va bilvosita yoki bevosita qo‘shimcha propozitsiya ifodalovchi illokutiv aktlardir. Har qanday illokutiv maqsad adresatga nisbatan nutqiy ta‘sir uslubi yoki imkoniyatini bildiruvchi illokutiv kuch asosida voqelanadi. Ayollar nutqining o‘ziga xosligi aynan shu uch darajada namoyon bo‘ladi. Ularning muloqotida to‘g‘ridan-to‘g‘ri buyruq akti uchramaydi, iltimos, kinoya, taklif, ta‘sir etish kabi strategiyalar faol qo‘llanadi.

Pragmalingvistik tadqiqotlarda ayollar va erkaklar nutqi o‘rtasidagi farqlar va o‘xshashliklar muloqot jarayonida egallagan ijtimoiy rollar bilan bog‘langan holda o‘rganiladi. Ayollar va erkaklar nutqining pragmatik jihatlari ularning muloqotda qanday maqsadlarni ko‘zlashlari, nutqni qanday uslubda tuzishlari va jamiyatda belgilangan gender rollarining ta‘sirini ko‘rsatadi. Erkak va ayollar nutqida modal so‘z va fe‘llar nutqiy aktning tinglovchi obraziga tahdid solishiga yo‘l qo‘ymasligi uchun xizmat qiladi. [10]

Ayollar muloqot jarayonida ijtimoiy muvozanatni saqlashga, suhbatdoshga nisbatan mehr-muhabbat va ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lishga, hamdardlik bildirish, qo‘llab-quvvatlash hamda xushmuomalalikni ta‘minlashga harakat qiladilar. Shu sabab ularning nutqida hamkorlik, suhbatdosh bilan yaqinlik o‘rnatish, emotsional muvozanatni saqlash va qarama-qarshilikni yumshatish strategiyalari yetakchilik qiladi. “*Iltimos*”, “*Balki*”, “*Mumkinmi?*”, “*Siz nima deb o‘ylaysiz?*” kabi pragmatik markerlar ko‘p qo‘llaniladi. Bu bilan suhbatdoshga hurmat ko‘rsatish va muloqotni qulay muhitda davom ettirishga erishiladi. Erkaklar o‘z nutqida, uning ta‘sirchanligini va illokutiv kuchini oshirish uchun emotsional vositalardan emas, balki ko‘chirmalardan, pretsedent matnlaridan va frazeologizmlardan keng foydalanishadi [11]. Ular nutqida nazorat qilish, qaror qabul qilish va ta‘sir o‘tkazish strategiyalari ustun bo‘ladi. Erkaklar nutqi nisbatan raqobatbardosh va aniq bo‘ladi. Ular tez-tez direktiv shakllarini (masalan, “*Bu yerga o‘tiring*”, “*Bu ishni bajar*”, “*Gapning indallosi*”, “*Gapning po‘st kallasi*” kabi) ishlatadilar va ularning nutqida hukm qilish, xulosa yasash, tanqid qilish yoki mustahkamlash kabi intensiyalar yetakchilik qiladi.

NATIJALAR

Ayollar nutqi ko‘pincha hamkorlik strategiyasiga yo‘naltiriladi. Bu strategiya muloqotda suhbatdosh bilan ijtimoiy uyg‘unlikni saqlashimkonini beradi. Misol sifatida quyidagi dialogni ko‘rib chiqamiz: Ayol: “*Agar iloji bo‘lsa, ish vaqtingizdan keyinroq vaqt ajrata olasizmi?*”. Erkak: “*Hozir ishim ko‘p, keyin gaplashamiz.*” Ushbu misolda ayol iltimos orqali murojaat qilmoqda, bu hamkorlik strategiyasining amaliy namunasi. Erkakning javobi esa perlokutiv akt sifatida ayol murojaatiga kutilganidek javob bo‘la olmaydi. Bu misol orqali hamkorlik strategiyasi har doim ham kutilgan natijani bermasligi ko‘rinadi. Shuning uchun pragmalingvistik tahlilda ayollar nutqining vaziyatga moslashuvchanligi va suhbatdoshining javobini ham hisobga olish muhim hisoblanadi.

Mazkur nutq parchasida ayolning jamiyatdagi “ko‘rinmas yuk”ini ko‘rish mumkin: *Yomonimdan orttirgan 3ta bolam bor, axir aytishadi-ku, erni er qiladigan ham, qaro yer*

qiladigan ham xotin deganlaridek, bir kunamas bir kun qaro yermas, er bo‘lib qolar, deb chidab-chidaaab yashayapman. (“Andishali kelinchak” spektaklidan)

Ushbu nutq o‘zbek ayolining oilaviy holatini, turmushdagi murakkab munosabatlarga munosabatini ifodalamoqda. Ayol turmush o‘rtog‘i bilan bo‘lgan ziddiyatli vaziyatlarda munosabatni saqlashga harakat qiladi, norozilik esa “sabr” diskursi orqali ifodalangan. Bu nutq parchasi orqali tinglovchida hamdardlik hissi paydo bo‘lishi bilan birga, “sabr”ning muhim qadriyat sifatida qabul qilinishi perlokutsion ta’sirni yuzaga keltiradi. Turmush o‘rtog‘iga nisbatan “yomonim” so‘zini qo‘llash bilan esa subyektiv baho ifodalanmoqda. “*Chidab-chidaaab yashayapman*” birligi zamirida bo‘lsa, jarayonning muntazam davom etganini va og‘riqli bo‘lganini anglash mumkin. So‘z tarkibidagi unli tovushni cho‘zib talaffuz qilish orqali nutqning ta’sir kuchini oshirishga harakat qilinadi [12]. “*Aytishadiku, erni er qiladigan ham, qaro yer qiladigan ham xotin*” degan xalq maqoli oqlov strategiyasi doirasida qo‘llanib, ayolning turmush qiyinchiliklariga chidamliligi ijtimoiy majburiyat sifatida asoslanadi. Bunda mazkur maqol madaniy “kod” vazifasini bajaradi.

Matnda zo‘ravonlik yoki erkak zulmi ochiq ko‘rinmasa-da, “*Chidab yashayapman*”, “*Bir kun emas, bir kun...*” kabi ifodalar orqali bu mazmun implitsit tarzda ifodalangan. Shu bilan birga, “qaro yer” metaforik birligi erning hozirgi ijtimoiy-axloqiy qadrsizlanishini bildiruvchi salbiy baholovchi leksik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbek xalqida oilaning totuv va mustahkamligi ayollarga bog‘liqligi, unga nisbatan bo‘layotgan adolatsizliklarga javoban sabr qilinsa, albatta bir kun baxtli bo‘lishi singdiriladi. Sharifa Salimovaning “Baxshiyona” asaridagi quyidagi misralar bu fikrning tasdig‘ini aks ettiradi:

*“Qaddingni tik tut ayol,
Alamlaring yut ayol.
Boq, bu bir kam dunyoda,
Kimning baxti but ayol”*

Mazkur she’riy satrlar ayolga qaratilgan da’vat bo‘lib, uning ortida jamiyatning bosimi va adolatsizlikka chidash majburiyati yotadi. “*Qaddingni tut*” va “*alamlaring yut*” buyruq aktlari orqali ayolga jamiyat tomonidan yuklatilgan bardoshlilik tushunchasi ifodalanadi. She’riy parchada ayollarga “to‘liq baxt” va’da qilinmasligi, aksincha faqat chidash, ichga yutish va sukut qilish kerakligi mazmunidagi talab akti yetakchilik qiladi. Shuningdek, buyruq, talab, taklif nutqiy aktlarining bir o‘rinda parallel qo‘llanayotganni ko‘rishimiz mumkin. Bunda nutq vaziyatiga nutqiy aktlarni ko‘ra ajratish mumkin. Shuningdek, bu holatni pragmatik omonimiya [13] hodisasi sifatida ham tasnif qilish mumkin. Mazkur to‘rtlikda bir emas, bir necha mazmunlar mavjud. Bunda tinglovchiga “motivatsiya” va “tasalli” berish bilan birga “sukut qilishga” undash mazmunlari ham anglashiladi. “Pragmatik jihatdan omonim bo‘lgan bir necha nutqiy aktlar bir vaqtning o‘zida birinchi darajali ma’no imkoniyatiga ega bo‘lishi bilan xarakterlanadi”[14].

She‘riy parchada qo‘llangan *“Tut”, “yut”, “boq”* kabi buyruq fe‘llarini keltirish bilan qat‘iy talab akti yuzaga kelmoqda. *“Alamlaring yut”* bu ibora ayolga nafaqat sabr, balki hissiyotlarini nazorat qilish tavsiya qilinadi. U baqira olmaydi, yig‘lay olmaydi, o‘z noroziligini ochiq bildira olmaydi. Ayolga nisbatan qo‘yilgan bu talablar nutq orqali ong ostiga singdiriladi. Bu yerda kommunikativ maqsad perlokutiv akt ayolning ruhiyatiga ta‘sir qilishi *“Kimning baxti but”* ritorik so‘rovi (assertive nutqiy akt) orqali ayolga go‘yoki tasalli beriladi. Biroq bu tasalli ayolning baxtsizligi normal holat sifatida qabul qilinishini ham bildiradi.

Til faqat axborot uzatish vositasi vazifasini bajarishi bilan birga muloqotni tartibga soluvchi, ijtimoiy rollarni mustahkamlovchi va xalq ongida shakllangan milliy-madaniy me‘yorlarni avloddan avlodga yetkazuvchi muhim omil sanaladi. O‘zbek xalqi muloqotida qaynona–kelin, ona va farzand, er va xotin munosabatlari ayollar nutqining pragmatik imkoniyatlarini namoyon etuvchi yirik kommunikativ maydon hisoblanadi.

O‘zbek xalqida asrlar o‘tsa-da, qaynona - kelin munosabatlari dolzarbligini yo‘qotgani yo‘q. O‘zbek an‘analarida kelin bo‘ysunuvchi, muloyim, itoatkor muloqot ishtirokchisi bo‘lishi kutiladi. Qaynona esa hurmatga sazovar, qaror qabul qiluvchi, o‘z nuqtai nazariga ega shaxs sifatida muloqotda yetakchilik qiladi.

Kelin degan qaynona bilan gaplashayotganda, yer chizib tursin, yer chizib tursin!

(“Super qaynona” spektaklidan)

Bu gap orqali qaynona kelinni og‘ir-bosiq, itoatli, xushmuomala bo‘lishga chaqirmoqda. Nutqiy intensiya ochiq tanbeh emas, ammo qat‘iy ogohlantirish akti tarzida ifodalanmoqda. Lokutiv akt ko‘rsatma/maslahat tarzida ifodalangan bo‘lsa-da, aslida unda majburlash illokutiv akti bilvosita aks etgan. “Sen bilan gaplashilayotganda odobni bil, ya‘ni, “yer chizib tur” akti mazmunida ko‘zingni pastga qil, muloyim bo‘l, haddingni bil konnotativ semalari yotadi.

Oilaviy munosabatlarda qaynona ijtimoiy mavqeini saqlab qolgan holda o‘ziga nisbatan quyi pog‘onadagi kelinlik maqomida turgan shaxsdan itoat qilishni kutmoqda.

Grays prinsiplariga ko‘ra, mavzuga oidlik tamoyili buzilishi natijasida gap savol shaklida berilib, e‘tiroz va tanbeh implitsit ma‘nosi yuzaga keladi. Mazkur holat o‘zbek oilaviy muloqotidagi ijtimoiy-madaniy hodisa bo‘lib, unda hurmat, intizom va xizmat kabi qadriyatlar yumshoq, ammo sezilarli bosim orqali ifodalanadi.

“Kelin bo‘ganidan keyin bilib-bilib ishini qiladi-da, kelinni nimaga olganmiz?”

(“Andishali kelincha” spektaklidan)

Mazkur gapda asosiy nutqiy maqsad tanbeh berish bo‘lib, u norozilikni ifodalash bilan birga kelinga o‘z ijtimoiy o‘rnini eslatishga qaratilgan. *“Bilib-bilib ishini qiladi-da”* birikmasi kelinning xatti-harakati ongli ravishda noto‘g‘ri amalga oshirilganini anglatib, e‘tiroz va ayblov mazmunini yuzaga chiqaradi. Ushbu ifoda orqali qaynona *“kelin o‘z vazifasini qanday bajarishi kerakligini anglab yetmadi”* degan fikrni implitsit tarzda ilgari suradi. Gapning ikkinchi qismidagi *“kelinni nimaga olganmiz?”* so‘rovi orqali ayblov illokutiv akti aks etgan. Mazkur gap javob talab qilmaydi, aksincha, fikrning keskinligini kuchaytirib, tanbehning

ta’sirchanligini oshiradi. Ushbu nutqiy usul tinglovchi, ya’ni kelinning ichki hissiyotlariga bevosita ta’sir ko‘rsatish hamda unga psixologik bosim o‘tkazishga xizmat qiladi.

Qaynona bu bilan kelinlik maqomini, unga bo‘lgan ijtimoiy talabni eslatadi: kelin oddiy odam emas, u oilaning muhim a’zosi, mas’uliyatli shaxs sifatida o‘zini tutishi kerak. Yashirin nutqiy niyatga ko‘ra, qaynona o‘z o‘rnini, ya’ni ustun mavqeyini mustahkamlab, kelindan itoatkorlik, xushyorlik, ijtimoiy me’yorlarga moslikni kutmoqda. Ritorik so‘rov orqali o‘zining tajribali, oilaviy qadriyatlarni yaxshi tushunadigan shaxs sifatidagi pozitsiyasini ifoda etmoqda. Bu jumla qaynona va kelin o‘rtasidagi munosabatlarni, o‘zbek madaniyatidagi kelinlik burchining qat’iyligini va oilaviy tuzumdagi ijtimoiy rollarning ahamiyatini ochiqalaydi.

“Zotini surishtirdim. 4ta xotin ichiga kirolmaydigan chiqolmaydigan bo‘lib qoldim. “Hoy Qunduzxon, ha kelin tushurganizga 1 yil bo‘layapti, kelinni oy kuni yaqinlashdimi? Qachon beshik to‘yga boramiz?deb, piching gaplar qilishib, o‘yib-o‘yvolishadi. Mana shu gap-so‘zlardan boshimni ko‘tarib yuromiy qoldim. Bo‘ldi. Ajratvolib boshqasini oberaman” (“Andishali kelinchak” spektaklidan).

Kontekstdan shikoyat va g‘azab sezilsa-da, aslida bu nutq orqali qaynonaning ijtimoiy obro‘sigga yetayotgan putur, kelinga nisbatan ishonchsizlik va nasl davomiyligi to‘xtab qolishidan qo‘rquvda ekanligi ko‘rinadi.

“Zotini surishtirdim” birligi orqali qaynona tomonidan kelinning nasli haqida ma’lumot olinganligi anglashiladi. Odatda o‘zbek xalqida nikohdan oldin kelin-kuyovning ajdodi aniqlanadi. Bundan maqsad uning ajdodlarida turli nasl suruvchi kasalliklar yohud bepushtlik bo‘lmaganligiga ishonch hosil qilishdir. Ammo keyingi jumladan bu ishonch puchga chiqqani ma’lum bo‘ladi. *“Chiqolmaydigan”* leksik birligida esa bu vaziyatdan chiqishning iloji yo‘qligini, ijtimoiy siquv kuchayib ketganini anglash mumkin.

Keyingi qismdagi *“Hoy, Qunduzxon, ha kelin tushurganingizga bir yil bo‘layapti, kelinning oy kuni yaqinlashdimi?”* kabi kamsitivchi va piching ohangidagi nutqiy aktlar jamiyatda ayollarga homiladorlik orqali baho berish bilan bog‘liq ijtimoiy stereotiplarga ishora qiladi. Mazkur bo‘lakda tanbeh, kinoya nutqiy aktlarini mujassamlashgan.

Bu yerda eksplitsit mazmun homiladorlik haqida so‘rov bo‘lsa, *“hali farzand yo‘q”, “kelin o‘z vazifasini bajarmayapti”* degan ayblov implitsit tarzda anglashiladi. Mazkur gaplar atrofdagilarning nutqi sifatida keltirilgan bo‘lsa-da, pragmatik nuqtayi nazardan ular qaynona mavqeiga bilvosita ta’sir ko‘rsatadi. Chunki qaynona o‘z obro‘sining jamiyatda aynan kelinining farzandli yoki farzandsizligi orqali baholanayotganini anglaydi. Natijada ijtimoiy bosim qaynona nutqida keskin qarorga olib keladi: *“Mana shu gap-so‘zlardan boshimni ko‘tarib yuromay qoldim. Bo‘ldi. Ajratvolib boshqasini oberaman.”* Ushbu ifodada qaror qabul qilish illokutiv akti mavjud. *“Ajratvolish”* birligi nikohni bekor qilishni, *“boshqasini olib kelish”* esa farzandini zudlik bilan qayta uylantirish niyatini bildiradi.

Bu niyati orqali u kelinning asosiy vazifasi farzand dunyoga keltirish, urug‘ni davom ettirish kabi asosiy vazifani bajarmayotganiga ishora qilinadi. Shu bilan birga jumlada kelinning

qadri emas, balki jamiyatdagi qadriyatlarga mos kela olmasligi asosiy mezon sifatida ilgari suriladi.

Bu nutq bo‘lagida oddiy norozilik emas, balki an’anaviy ijtimoiy bosimlar, oila obro‘si, kelinlik rolga oid madaniy qarashlarga bo‘lgan tanqidiy munosabat yuzaga chiqadi. Qaynona o‘zining jamiyatdagi mavqeyiga putur yetganini, shu sababli oilaviy tuzumni saqlab qolish uchun keskin qaror qabul qilayotganini anglatadi. Nutq aniq va keskin bo‘lsa-da, uning ortida yillar davomida shakllangan ijtimoiy me‘yorlar, qadriyatlar va ayol obraziga bo‘lgan umumiy munosabat yotadi.

XULOSA

Nutqiy muloqotda bilvosita illokutiv aktlar kommunikativ muvozanatni saqlash va ijtimoiy munosabatlarda keskinlikni kamaytirish vazifasini bajaradi. Ayollar kommunikativ faoliyatida illokutiv aktning tasdiq, so‘roq, iltimos, buyruq, kechirim, istak, talab kabi turlari hosil qilinadi. Bolalardan farqli ravishda ayollar nutqida maslahat, kinoyaviy tasdiq, ogohlantirish, va‘da aktlari ko‘p uchraydi. Nutqiy aktning bu kabi mazmuniy turlari ba‘zan sintaktik strukturaga muvofiq tarzda shakllansa, ba‘zida presuppozitsiya orqali yashirin ifodasiga ega bo‘ladi. Ayollar nutq jarayonida suhbatdoshlariga nutqiy ta‘sir ko‘rsatish aktidan unumli foydalanadilar. Ular ko‘pincha xabar, buyruq, so‘roq, iltimos, minnatdorlik aktlari orqali nutqiy ta‘sir ko‘rsatadilar.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ван Дейк Т. (1978). Вопросы прагматики текста. В кн. Новое в зарубежной лингвистике. М.,. Вып. VIII. с.302.
2. Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. // In P. Cole and J. Morgan (eds) *Studies in Syntax and Semantics III: Speech Acts*, New York: Academic Press, pp. 183-98.
3. Арутюнова И. Д. (1976). Предложение и его смысл. – М.: Наука, – С.47.
4. Lakoff R. (1975). Language and Woman's Place / R. Lakoff. – New York : Harper & Row.
5. Мўминов С. (2000). Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол. фанлари д-ри...дисс. –Тошкент, – Б. 235 .
6. Искандарова Ш. (1993). Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари: Филол. фан. номзоди... дисс. – Самарқанд,– Б. 28.
7. Курбонова М. (2018). Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари: Филол. фан. ф-ри... дисс. – Тошкент, – Б. 238
8. Searle J. (1969). A theory of speech acts. Published by the Syndics of the Cambridge University Press. First published.
9. Сафаров Ш. Прагмалингвистика: монография. – Тошкент, 2008. – Б.80
10. Shamaxmudova A.F. (2023). Nutqiy aktlar kontekstida hurmat tamoyillarini voqelantiruvchi sotsiopragmatik omillar (ispan tili misolida) Filol. fan. d-ri (DSc) ... diss.avtoreferati. – Toshkent.

11. Djalilova Z. (2023). Ingliz va o‘zbek tillarida xushmuomalalik nutqiy harakatlarining gender xususiyatlari. Filol.fan.fal.dok-ri(PhD) ... diss. avtoref. – Buxoro.

12. Қурбонова М. (2018). Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари: Филол. фан. ф-ри... дисс. – Тошкент, – Б. 238

13. Ван Дейк Т. (2000) Язык. Познание. Коммуникация. – БГК им. И.А. Бодуен де Куртене, – 311 с.

14. Ҳақимов М.(2001).Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол.фанлари д-ри ... дисс. – Тошкент. – Б. 265 .